

Sommario

1.	Paulinus, Aquileiensis Patriarcha (sedit 787-802).....	2
2.	Alcuinus Eboracensis, Turonensis Abbas (753-804).....	2
3.	Carolus Imperator (sedit 800-814).....	2
4.	Libri carolini (VIII sec. ex.).....	2
5.	Leo III Papa (sedit 795-816).....	2
6.	Theodulphus, Aurelianensis Episcopus (ca. 760-821).....	2
7.	Smaragdus, sancti Michaelis Virdunensis Abbas (fl. 819-830).....	2
8.	Nicholaus I Papa (sedit 858-867).....	3
9.	Aeneas, Parisiensis Episcopus (sedit 858-870).....	3
10.	Ratramnus Corbeiensis (†870).....	3
11.	Stephanus V Papa (sedit 885-891).....	3
12.	Liutprandus Cremonensis (ca. 920-972).....	3
13.	Dominicus, Patriarcha Venetus (saec. XI med.).....	3
14.	Leo IX Papa (sedit 1048-1054).....	3
15.	Petrus Damiani, Card. Episcopus Ostiensis (1007-1072).....	4
16.	Anonymus (saec. xi ante med.).....	4
17.	Humbertus de Silvacandida (ca. 1000-1061).....	4
18.	Anselmus Cantuariensis (1033-1109).....	5
19.	Waleramnus Nuenburgensis (†1111).....	5
20.	Petrus Grossolanus, Mediolanensis Archiepiscopus (sedit 1102-1117).....	5
21.	Anselmus Havelbergensis (ca. 1100-1158).....	5
22.	Petrus diaconus Casinensis (ca. 1110-1159).....	5
23.	Hugo Eterianus (vividus 1166, †1182).....	6

1. Paulinus, Aquileiensis Patriarcha (sedit 787-802)

OPERA EDITA:

1. *Oratio habita in Concilio Foroiuliensi* (796)

Incipit: Nulli prorsus dubium Domini sacerdotum qui sacras venerandorum canonum

MGH Legum III. *Concilia aevi Karolini* II/1, Hannoverae et Lipsiae 1906, pp. 177-195 (pp. 179-190).

2. Alcuinus Eboracensis, Turonensis Abbas (753-804)

OPERA EDITA:

1. *De fide sanctae et individuae Trinitatis* (ca. 802)

Incipit: Quamvis enim in huius exsilli aerumnosam caecitatem pro originali peccati

PL 101, 13-58; edd. E. Knibbs – E.A. Matter, CChr.Lat.Med. 249, Turnhout 2012, pp. 5-147.

2. *De Trinitate ad Fredegisum quaestiones XXVIII*

Incipit: Placuit prudentiae vestrae, fili charissime, aliquas proponere tibi

PL 101, 57-64; edd. E. Knibbs – E.A. Matter, CChr.Lat.Med. 249, Turnhout 2012, pp. 149-162.

3. *Opusculum seu Libellus de processione Spiritus Sancti*

Incipit: Sacra, serenissime auguste, Christianorum turba quae gloriosissimo vestrae dominationis imperio

PL 101, 64-84

3. Carolus Imperator (sedit 800-814)

OPERA EDITA:

1. *Epistola Karoli Magni ad Elipandum et episcopos Hispaniae* (794)

Incipit: Gaudet pietas christiana divinae scilicet atque fraternae per lata terrarum spatia

MGH Legum III. *Concilia aevi Karolini* II/1, Hannoverae et Lipsiae 1906, pp. 157-164.

4. Libri carolini (VIII sec. ex.)

NOTES: Libri Carolini Theodulpho Aurelianensi haud ab re tribuuntur.

2. *Opus Caroli regis adversus synodum (Libri Carolini)*

Incipit: Ecclesia mater nostra pretiosissimo sponsi Christi sanguine redempta

ed. A. Freemann, MGH Leges III, Conc. II/SupPL. 1, Hannover 1998.

5. Leo III Papa (sedit 795-816)

OPERA EDITA:

1. *Epistula VII* (congregatio Montis Oliveti ad papam, a. 809)

Incipit: Domine pater te digatus est dominus exaltare super omnes sacerdotes

MGH Epp. V (Berlin 1899), pp. 64-66.

2. *Ep. VIII* (Leo papa ad Carolum I, a. 809)

Incipit: Omnia quae de singulis partibus nobis accidunt necesse est ut vestrae intimesimus imperiali potestati

MGH Epp. V (Berlin 1899), pp. 66-67.

M. Bourgolte, *Papst Leo III., Karl der Grosse und die Filioque-Streit von Jerusalem*, «Byzantina», 10 (1980), pp. 401-427.
V. Peri, *Il Filioque nel magistero di Adriano I e di Leone III*, «Rivista di Storia della Chiesa in Italia», 41 (1987), pp. 5-25.

6. Theodulphus, Aurelianensis Episcopus (ca. 760-821)

OPERA EDITA:

1. *Libellus de processione Spiritus Sancti*

Incipit: Perge libelle celer Caroli ad vestigia celsi/ regis et “O pie” dic induperator ave.

PL 105, 239-276; MGH Conc. III/2, SupPL. III (Hannover 1998), pp. 315-382.

7. Smaragdus, sancti Michaelis Virdunensis Abbas (fl. 819-830)

OPERA EDITA:

1. *Epistola ad Leonem III papam de processione Spiritus Sancti*

Incipit: Quaestio quae de Spiritus Sancti processione est nuper exorta

PL 98, 923-929; ed. A. Werminghoff, MGH Concilia Aevi Karolini II/1, Hannover-Leipzig 1906, pp. 238-239.

8. Nicholaus I Papa (sedit 858-867)

OPERA EDITA:

1. *Responsio episcoporum Germaniae Wormatiae coaedunatum De fide sanctae Trinitatis contra Graecorum haeresim*

Incipit: Omnis ecclesiastica disciplina in individuae Trinitatis fide

PL 129, 1021-1212

2. *Epistola ad Hinemarum et ceteros episcopos et archiepiscopos* (23.10.867)

Incipit: Omnium nos portare onera qui gravantur immo haec in nobis portare

MGH Epp. VII, Berlin 1925, pp. 601-609

9. Aeneas, Parisiensis Episcopus (sedit 858-870)

OPERA EDITA:

1. *Liber adversus Graecos*

Incipit: Sanctus Athanasius Alexandinae sedis episcopus Graecae linguae experientissimus

PL 121, 683-761 (prologus etiam in MGH Epp. VII, Berlin 1925, pp. 171-175); cf. CALMA vol. I 1 p. 82

10. Ratramnus Corbeiensis (†870)

OPERA EDITA:

1. *Contra Graecorum opposita Romanam ecclesiam infamantium*

Incipit: Opposita quibus Michael et Basilius Graecorum imperatores Romanam Ecclesiam

PL 121, 225-346

11. Stephanus V Papa (sedit 885-891)

OPERA EDITA:

1. *Commonitorium Dominico episcopo Iohanni et Stephano presbyteris euntibus ad Sclavos* (a. 885)

Incipit: Cum Deo propitio ingressi Sclavorum fines fueritis tanta vos ornate modestia

MGH Epp. VII (Karolini aevi V), Weidmann, Berlin 1928, pp. 352-353.

12. Liutprandus Cremonensis (ca. 920-972)

OPERA EDITA:

1. *Relatio de legatione Constantinopolitana*

Incipit: Quid causae fuerit quod prius litterae sive nuntium meum non susceperitis

Liutprandi Cremonensis *Opera Omnia*, ed. P. Chiesa, CChr.Lat.Med. 156, Turnhout 1998, pp. 185-218.

13. Dominicus, Patriarcha Venetus (saec. XI med.)

OPERA EDITA:

1. *Epistola ad Petrum Antiochenum*

Incipit: ἀπάσης ἐφέσεως καὶ εὐλαβείας εὐχῆ μετὰ προσχήματος πιστοτάτης/ Admonet nos ut omnium desiderii ac reverentiae voto cum proposito fidelissimi

Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo compositae extant, ed. C. Will, Lipsiae et Marburgi 1861, pp. 205-208 (graece et latine).

14. Leo IX Papa (sedit 1048-1054)

OPERA EDITA:

1. *Epistola ad Petrum Antiochenum*

Incipit: Congratulamur vehementer in domino tuae sanctissimae fraternitati atque multimodas gratias

A. Michel, *Humbert und Kerullarios. Quellen und Studien zum Schisma des XI. Jahrhunderts*, vol. 2, Paderborn 1930, pp. 458-475.

2. *Epistola I ad Michaellem Cerularium*

Incipit: In terra pax hominibus bonae voluntatis. Huiusmodi exordium docuit.

Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo compositae extant, ed. C. Will, Lipsiae et Marburgi 1861, pp. 65-85.

3. *Epistola ad Constantinum Monomachum*

Incipit: Quantas gratias referre iugiter debeamus creatrici et gubernatrici.

Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo compositae extant, ed. C. Will, Lipsiae et Marburgi 1861, pp. 85-89.

4. *Epistola II ad Michaellem Cerularium*

Incipit: Scripta tuae honorandae fraternitatis tandem ad nos pervenerunt.

Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo compositae extant, ed. C. Will, Lipsiae et Marburgi 1861, pp. 89-92.

5. *Leo papa IX contra Graecos*

Incipit: Ad Romanos. Qui in lege gloriaris per praevaricationem legis dominum inhonoras

A. Michel, *Humbert und Kerullarios. Quellen und Studien zum Schisma des XI. Jahrhunderts*, vol. 2, Paderborn 1930, pp. 295-297.

E. Petrucci, *Rapporti di Leone IX con Constantinopoli*, «Studi Medievali», 14 (1973), 733-831.

D. Nicol, *Byzantium and the Papacy in the Eleventh Century*, «Journal of Ecclesiastical History», 13 (1962), pp. 1-20.

15. Petrus Damiani, Card. Episcopus Ostiensis (1007-1072)

1. *Epistola 81* (post 1060)

Incipit: Exigis, fili karissime, ut aliquid tibi de catholica fide conscribam

PL 145, 19-40; ed. K. Reindel, MGH Epp. IV/2, München 1988, pp. 417-441; testo e traduzione in Pier Damiani, *Opera Omnia* I/4, a cura di N. D'Acunto e L. Saraceno; trad. di A. Dindelli, C. Somigli, L. Saraceno; rev. gen. di L. Saraceno, Congregazione Camaldolese-Città Nuova Editrice, Roma 2005, pp. 218-261.

2. *Epistola 91* (a. 1062)

Incipit: Religiosus episcopus Popiliensis aecclesiae michi retulit

PL 145, 633 a – 642 c = ed. K. Reindel, MGH Epp. IV/3, München 1989, pp. 1-13; testo e traduzione in Pier Damiani, *Opera Omnia* I/5, a cura di G.I. Gargano e N. D'Acunto; traduzioni di A. Dindelli, L. Saraceno, C. Somigli; revisione generale di L. Saraceno, Congregazione Camaldolese-Città Nuova Editrice, Roma 2011, pp. 30-47.

16. Anonymus (saec. xi ante med.)

OPERA EDITA:

1. *Fragmentum disputationis contra Graecos*

Incipit: Vos fidem illorum ignorare dicetis. Numquid orthodoxis patribus ignorantia vestra

Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo compositae extant, ed. C. Will, Lipsiae et Marburgi 1861, pp. 254-259.

17. Humbertus de Silvacandida (ca. 1000-1061)

OPERA EDITA:

1. *Dialogus* (= *Adversus Graecorum calumnias*)

Incipit: Praefulgente gratia sanctae et individuae Trinitatis in cuius manu

Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo compositae extant, ed. C. Will, Lipsiae et Marburgi 1861, pp. 93-126.

2. *Libellus contra Latinos editus* (transl. e Graeco Nicetae Pectorati Ρωμαίοις περί άζύμων και σαββάτων νηστείας και γάμου τών ιερών)

Incipit: Bona est dilectio ad proximum, o omnium gentium sapientissimi

Will, *ibid.*, pp. 127-136.

3. *Responsio sive contradictio adversus Nicetae pectorati Libellum*

Incipit: Si diligenter sanctae Chalcedonensis synodi quartum considerasses caput quiete monastica

Will, *ibid.*, pp. 136-150.

4. *Brevis et succincta commemoratio*

Incipit: Anno duodecimo imperii Constantini Monomachi indictione VII

Will, *ibid.*, pp. 150-152.

5. *Excommunicatio qua feriuntur Michael Cerularius atque eius sectatores*

Incipit: Sancta Romana prima et apostolica sedes ad quam tamquam ad caput sollicitudo

Will, *ibid.*, pp. 153-154.

6. *Rationes de processione Spiritus Sancti*

Incipit: Debitum igitur promissionis tauae maiestatis imperio solvere cupienti

A. Michel, *Humbert und Kerullarios. Quellen und Studien zum Schisma des XI. Jahrhunderts*, vol. 1, Paderborn 1924, pp. 97-111.

18. Anselmus Cantuariensis (1033-1109)

OPERA EDITA:

1. *De processione Spiritus Sancti*

Incipit: Negatur a Graecis quod Spiritus sanctus de Filio procedat sicut nos Latini

Sancti Anselmi Cantuariensis episcopi *Opera Omnia*, edd. F.S. Schmitt, voll. I-VI, Bad Seckau-Roma-Edinburgh 1938-1961 (Stuttgart-Bad Cannstatt 1984²), vol. II, pp. 175-219.

2. *Epistola de sacrificio azymi et fermentati*

Incipit: Scienti beviter loquor. Si certus essem prudentiam vestram non favere successori

Sancti Anselmi Cantuariensis episcopi *Opera Omnia*, vol. II, pp. 221-232.

3. *Epistola de sacramentis ecclesiae*

Incipit: Gaudeo et gratias ago deo quia, sicut scribitis, glorificat eum in vobis

Sancti Anselmi Cantuariensis episcopi *Opera Omnia*, vol. II, pp. 239-242.

19. Waleramnus Nuenburgensis (†1111)

OPERA EDITA:

1. *Epistula ad Anselmum Cantuariensem*

Incipit: Cum Minerva de litterarum professione aliquid praesumere ineptissimum est

Sancti Anselmi Cantuariensis episcopi *Opera Omnia*, edd. F.S. Schmitt, voll. I-VI, Bad Seckau-Roma-Edinburgh 1938-1961 (Stuttgart-Bad Cannstatt 1984²), vol. II, pp. 233-238.

20. Petrus Grossolanus, Mediolanensis Archiepiscopus (sedit 1102-1117)

OPERA EDITA:

1. *Oratio de Spiritu Sancto ad Alexium Comnenum*

Incipit: Audi et intellige quae tibi dico, Deo inspirante, sapientissime et clementissime

PG 127, 911-920; A. Amelli (ed.), *Due sermoni inediti di Pietro Grosolano, Arcivescovo di Milano*, «Fontes Ambrosiani», 6, Leo Olschki, Firenze 1933, pp. 14-36.

TLG: no

V. Grumel, *Autour du voyage de Pierre Grosolanus archevêque de Milan, à ConstantinoPLe, en 1112*, «Échos d'Orient», 32 (1933), pp. 22-33.

H. Bloch, *Montecassino, Byzantium and the West in the Earlier Middle Ages*, DOP 3 (1946), 163-224. The Latin speech on the Holy Spirit in *Bibliotheca Cassinensis*, IV, 351-358.

21. Anselmus Havelbergensis (ca. 1100-1158)

OPERA EDITA:

1. *Anticimenon* (alias *Dialogi*)

Incipit: Solent plerique mirari et in quaestionem ponere

PL 188, 1139-1248

Anselme de Havelberg, *Dialogues*, livre I, texte latin, note préliminaire, traduction, notes et appendice par G. Salet, Sources Chrésiennes 118, Paris 1966.

Anselm of Havelberg, *Anticimenon. On the Unity of Faith and the Controversies with the Greeks*, translated by A. Criste - C. Neel, Cistercian Publications-Liturgical Press, Collegeville, Minnesota 2010.

Sieben H.J., *Anticimenon. Über die eine Kirche von Abel bis zum letzten Erwählten und von Ost bis West*, eingeleitet, übersetzt und kommentiert, «Archa Verbi. Subsidia» 7, Münster 2010.

22. Petrus diaconus Casinensis (ca. 1110-1159)

OPERA EDITA:

1. *Altercatio pro Romana Ecclesia contra Graecum quendam*

Incipit: Eodem praeterea die, nuncius Iohannes Constantinopolitani imperatoris eminus astans

ed. A. Amelli, in *Miscellanea Cassinese*, 1, Montecassino 1897, pp. 10-32.

23. Hugo Eterianus (vivus 1166, †1182)

OPERA EDITA:

1. *De Sancto et immortalis Deo* (= De Sancto Spiritu)

Incipit: Moyses quondam ex colloquutione Dei, cum disciPLinam omnem habere putaretur et virgam Dei habens in manu cum descenderet in Aegyptum alienigenam coniugem cum duobus natorum pignoribus abducere secum voluit.

PL 102, 273–333.